

РОЗДІЛ 1 ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 323.276-027.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2020.21.1>

ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ У ФУНКЦІОНУВАННІ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ СВІТ-ІМПЕРІЙ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЦІЛІСНО-СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ

THE COUP D'ÉTAT IN THE FUNCTIONING OF POLITICAL SYSTEMS OF THE WORLD-EMPIRE THROUGH A PRISM OF INTEGRATED SYSTEM APPROACH

Бадер А.В.,

кандидат історичних наук, доцент, директор

*Навчально-наукового інституту історії, міжнародних відносин і соціально-політичних наук
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»*

У статті зроблено спробу розглянути феномен державного перевороту як одного з видів збройного насилля в контексті цілісно-системного підходу, розробленого автором на основі ідей відомого соціолога І. Валлерстайна. Зазначено, що попри широке висвітлення цієї теми українськими та зарубіжними науковцями (С. Вовк, О. Меженська, В. Люшечкін, О. Нуждін, А. Фісун, С. Хантінгтон та ін.), її окремі аспекти потребують подальшого методологічного осмислення.

Робота розкриває місце та роль державного перевороту в історичній системі, яку І. Валлерстайн назвав «світ-імперією», що хронологічно збігається зі стародавньою епохою та періодом Європейського середньовіччя. На основі проведеного аналізу автор дійшов висновку, що державний переворот як механізм зміни влади застосовувався в політичній практиці як стародавньої епохи, так і середньовіччя та став однією з характерних ознак світу-імперії. Автор зазначає, що в переважній більшості країн світ-імперії аналізований вид внутрішнього збройного насилля виконував функцію ротації монархів та владних еліт. У нетипових політичних утвореннях Європи античного періоду за допомогою державного перевороту не тільки змінювали правителів, а й режим та конструкцію владних відносин. Серед основних причин поширення цього явища в середньовічній Європі насамперед є нестабільність політичних систем, що провокувало пошуки варіантів розв'язання цієї проблеми та апробацію різних засобів запобігання внутрішньому збройному насиллю. У роботі підкреслюється, що більшість політичних систем світ-імперії виключали легальні процедури зміни влади, а державний переворот дозволяв зменшити масштаби застосування збройного насилля, зокрема, запобігти громадянській війні.

Ключові слова: збройне насилля, державний переворот, І. Валлерстайн, цілісно-системний підхід, світ-імперія, ротація влади.

The article attempts to consider the phenomenon of the coup d'état as one of the types of armed violence in the context of the integrative approach developed by the author on the basis of the ideas of the famous sociologist I. Wallerstein. It is noted that despite the broad coverage of this topic by Ukrainian and foreign scholars (S. Vovk, O. Mezhen'skaya, V. Ilyushechkin, O. Nuzhdin, A. Fissun, S. Huntington, etc.), its individual aspects need further methodological reflection.

The work reveals the place and role of the coup in the historical system, which I. Wallerstein called the «world empire», which chronologically coincides with the ancient epoch and the period of the European Middle Ages. Based on analysis, the author concludes that the coup d'état, as a mechanism of change of power, was used in political practice of both the ancient epoch and the Middle Ages and became one of the characteristic features of the world-empire. The author notes that in the vast majority of countries of the world-empire, the analyzed type of internal armed violence served as a rotation of monarchs and power elites. In the not typical political formations of Europe of the ancient period, through the coup, not only changed the rulers, but also the regime and structure of power relations. Among the main reasons for the spread of this phenomenon in medieval Europe is the instability of political systems, which provoked the search for solutions to this problem and the testing of various means of preventing internal armed violence. The paper emphasizes that most political systems of the world-empire excluded legal procedures of change of power, and the coup d'état allowed to reduce the use of armed violence, in particular to prevent civil war.

Key words: armed violence, coup d'état, I. Wallerstein, integrative system approach, world-empire, power rotation.

Постановка проблеми. Державний переворот як одна з форм збройного насилля є вагомим політичним феноменом. Він у різні періоди державно-організованого існування людства суттєвим чином

упливав на розвиток політичної ситуації в тих чи тих країнах, а іноді навіть визначав їхнє подальше функціонування та розвиток. Попри те, що ця форма зміни влади завжди визнавалась нелегітимною,

тим не менш, практика здійснення переворотів залишається досить поширеною і сьогодні, особливо у країнах із нестабільними політичними системами. Усе це вказує на необхідність подальшого дослідження цього суспільно-політичного явища, визначення його базових характеристик та наслідків застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Ураховуючи важливість вивчення цього феномену в процесі розуміння політичного розвитку держав та регіонів на сучасному етапі, різні аспекти вибраної теми розглядалися значною кількістю українських та зарубіжних учених. Серед наукових праць, які використовувалися нами у процесі написання цієї статті, були, зокрема, залучені роботи С. Вовк та О. Меженської [4], В. Ілюшечкіна [7], О. Нурдіна [11], А. Фісуна [13], І. Валлерстайна [3; 19–21], С. Хантінгтона [14] та ін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Проте, попри детально вивчення тих чи тих питань, пов'язаних із дослідженням вибраної теми, на наш погляд, існує потреба в методологічному узагальненні поглядів відносно специфіки та причин військових переворотів. Це ми і вважаємо головною метою цієї наукової статті.

Виклад основного матеріалу дослідження.

З'ясування місця та ролі конкретного виду збройного насилля на функціонування чи зміну політичних систем вимагає встановлення характерних рис та особливостей функціонування останньої. Цілком зрозуміло, що розв'язати поставлену теоретичну проблему можливо лише через призму певної методології. У нашій роботі будемо застосовувати дещо модифікований та перегорнутий світ-системний підхід І. Валлерстайна, що ми назвали цілісно-системним. Указаний дослідник у процесі написання своїх численних робіт намагався врахувати всі можливі фактори, що призвели до революції в методології пізнання. Він розглядав економічні, політичні та соціокультурні явища в комплексі з урахуванням історичної перспективи. Підкреслимо, що це наповнило відомі факти новим змістом та надало можливості збагнути незрозумілі процеси [3, с. 36; 19, с. 264, 265, 271; 21, с. 190–195]. Однак методологія І. Валлерстайна все ж не враховує два важливі складники, без яких систему не можна вважати цілісною, – повсякденність та роль особистості [20, с. 313; 3, с. 36].

Описати цілісно-системний підхід можна за допомогою певних тез. Першопричиною всіх соціальних явищ та процесів виступає сума повсякденних практик людей. Своєю чергою на повсякденне життя можуть вплинути різні чинники, як соціально-економічні та політичні, так і природно-кліматичні, культурні, ментальні тощо. Ми не збираємось виявляти серед них провідний, відмовляючись від інших. За вказаною логікою ми доходимо до світ-системи І. Валлерстайна, яку

несвідомо, через об'єктивні та суб'єктивні фактори створюють та підтримують певні особистості. Схематично запропонований нами та застосований у роботі підхід виглядає таким чином: повсякдення – світ-система – людина. Ми впевнені, що лише застосування цілісно-системного підходу надає можливість урахувати всі наявні суб'єктивні та об'єктивні фактори.

Як відомо, І. Валлерстайн за весь період державноорганізованого існування людства виявив дві світ-системи – світ-імперію та світ-економіку. Логіка функціонування політичних систем та, відповідно, вплив збройного насилля в цих двох світ-системах кардинально різні, тому і розв'язувати поставлені в роботі завдання потрібно окремо для кожної з них. Функціонування політичних систем у межах світ-імперії, що набула нового сенсу разом із першими державами і проіснувала до падіння імперії Габсбургів, була зав'язана на завоюванні та експлуатації підкорених земель та народів. Імперії вказаного періоду – це масивні державні утворення, управляти якими можливо було лише за жорсткої централізації державного апарату. Зазначимо, що античні політичні системи певний період мали нехарактерні для світ-імперії риси та будуть розглянуті окремо. Однак наголосимо, що ми притримуємось озвученої А. Фісуном ідеї про те, що саме античні держави, а не навпаки, через ряд факторів, передусім природньо-кліматичних, мали нехарактерні для тодішньої світ-системи риси [13, с. 11].

Отже, протягом декількох тисячоліть існування світ-імперії політичні системи більшості держав були побудовані як східні деспотичні монархії [13, с. 227–228]. Політична структура і особливості функціонування вказаних державних утворень давно і ґрунтовно описані в науковій літературі, зокрема С. Аміном та В. Ілюшечкіним [15; 7]. Характерними рисами тут виступає жорстко централізований державний апарат, зав'язаний на особі монарха, влада якого ніким й нічим не обмежена. Економічною основою панування в подібного роду політичних системах виступала військова здобич та державна власність на завойовану землю як основа для виробництва додаткового продукту. Виймався вказаний ресурс за допомогою податків та повинностей з особисто вільних селян-общинників, які працювали на державній землі. Монарх спирався на професійне військо, розгалужений апарат чиновників та ідеологічний складник у вигляді міфу про його божественне походження.

На основі встановлених ключових характеристик політичних систем у межах світ-імперії маємо можливість виявити вплив внутрішнього збройного насилля на їх функціонування. У вказаному контексті слід звернути увагу на ту обставину, що конструкція державного механізму виключала

можливість легальної зміни влади, що повністю концентрувалась у руках монарха. Відповідно, заміна правлячої особи та корекція політичного курсу, якщо така історична необхідність виникала, була можлива лише за допомогою збройного насилля.

На вказану взаємозалежність звернули увагу дослідники, які вивчають застосування різних видів внутрішнього збройного насилля в сучасних державах. Так, на основі кількісного методу в дослідженнях Б. Геддеса, Дж. Рейта, Е. Франца, а також Д. Пауелла та К. Тайна було емпірично встановлено, що переважна більшість державних переворотів (83,1%) у період із середини ХХ до початку ХХІ ст. відбулись у країнах з недемократичним політичним режимом [16, с. 35]. Тобто маємо всі підстави стверджувати, що відсутність легальних можливостей заміни правлячої особи або еліти провокує таку реконструкцію через застосування збройного насилля. У вказаному контексті цікавою є й така теза з колективної монографії О. Меженської та С. Вовк: «Державний переворот, або його спроба – це <...> показник дисфункційності механізмів передачі влади законним шляхом» [4, с. 168].

Маємо всі підстави стверджувати, що внутрішнє збройне насилля як метод зміни влади у межах світ-імперії не призводило до перебудови політичних систем, а лише замінювало персон, наділених цією владою. Фактично це унеможлилювалось самим механізмом функціонування вказаної світ-системи, а саме масивністю державного апарату, строкатим національним складом, обмеженими комунікативними можливостями, постійними війнами тодішніх країн. Відповідно, революція як вид, що тягне за собою корінні зміни як політичної, так і соціальної, економічної, культурної, правової тощо систем, не є характерним для світ-імперії. Це вид, який з'явився в межах становлення наступної світ-економіки.

Отже, підсумком вищезазначеного є те, що двома видами внутрішнього збройного насилля, за допомогою яких відбувалась ротація влади у межах світ-імперії, є, по-перше, громадянська війна як вертикальне насилля з ініціативи народних мас, по-друге, – державний переворот як горизонтальне насилля, що реалізовувалось опозиційними представниками владної еліти.

Підтвердженням зазначених тез виступає практика функціонування політичних систем Вавилону, Ассирії, Єгипту, Китаю, Кореї, Японії, Імперії Ацтеків та Інків, Арабського Халіфату тощо. Напевно, найбільш показовою є політична система Китаю, оскільки вона проіснувала найдовше, і навіть сьогодні, пристосувавшись до світ-економіки, функціонує з певними модернізаціями. Значний період існування викристалізував характерні особливості, що збираються в так званий

Китайський династичний цикл, початок та завершення якого безпосередньо пов'язано зі збройним насиллям. Схематично описати вказаний цикл можна так: прихід до влади нового імператора та налагодження державного механізму – розквіт держави у всіх сферах – зловживання владою, поступове розкладання апарату панування, у тому числі, за рахунок корупції – політичний та економічний занепад, зубожіння населення, розкол та становлення нової династії.

На подібну особливість звертали увагу китайські мислителі з найдавніших часів. Зокрема, Гуань Чжун та Люй Бувей уважали, що в період нестабільності та хаосу зростає ймовірність державного перевороту: «безлад в палаці, безлад у стосунках між братами, безлад серед сановників, безлад серед чиновників, безлад серед простого народу, то той, хто править людьми, опиняється в небезпеці» [5, с. 23–24]. Тобто політичний безлад, спровокований особливостями функціонування подібних держав, призводить до економічної кризи, а та у свою чергу – до зубожіння населення, відкриття вікна можливостей для опозиції та державного перевороту. У вказаному контексті ми виходимо до запропонованої нами методологічної схеми – повсякдення – світ-система – людина.

На наш погляд, доречним є зазначити, що сучасні дослідники (Р. О'Кейн, Д. Пауелл, К. Тайн, А. Белкін, Е. Шофер, Дж. Лондреган, К. Пуул), аналізуючи вказане явище в кардинально відмінній світ-економіці, також виявили взаємозалежність між економічною кризою, спровокованою політичною нестабільністю, зубожінням населення та державним переворотом. Зокрема, О'Кейн, зазначає: «переворот – не романтична подія, а радикальна відповідь на нестабільну і часто безвихідну економічну ситуацію» [17]. Подібна логіка простежується і в С. Хантінгтона: «перевороти частіше відбувалися у разі погіршення економічних умов, ніж у роки зростання доходів» [14, с. 41–56]. С. Ліпсет визначає політичну стабільність двома взаємодоповнюючими компонентами – легітимністю та економічною ефективністю [8, с. 139].

О. Меженська та С. Вовк на основі ґрунтового аналізу причин державних переворотів описали ще один, характерний і для політичних систем у світ-імперії фактор. «Тому наступною соціально-політичною причиною силового захоплення влади у формі державного перевороту можна визначити відсутність визнаного політичного лідера-наступника. Тобто коли політичний лідер чи то з природних причин (смерть, хвороба, вік), чи то через інституціональні обмеження залишає посаду, а перед правлячою групою постає питання «ким замінити представника (гаранта) влади», то в середині останньої виникає розкол і веде до того, що правляча еліта нездатна придушити

опозиційно налаштовані політичні групи», – зазначають дослідниці [4, с. 73].

Отже, процес престолонаслідування в необмежених монархіях також відкриває можливість впливу певних владних груп за допомогою державного перевороту на становлення конкретного монарха. Подібна закономірність описана і в зазначених вище давньокитайських мислителів. Зокрема, причинами державних переворотів вони називають: «спадковість влади, яка порушує умови рівноправності й свободи, зловживання владою, користолюбство, беззаконність» [9, с. 130–131].

Пошуком розв'язання циклічності династичних змін, що раз у раз призводила до державної кризи, занепаду та збройного насилля, займалися цілі школи, що здійснили фундаментальний вплив на китайське світосприйняття. Зокрема, в межах конфуціанства держава з характерною політичною системою розглядалась як патріархальна сім'я, де влада правителя уподібнювалась владі батька, який повинен дбати про благо народу, а піддані зобов'язані беззастережно підкорятися йому [2, с. 146]. Більш жорстко пропонували розв'язувати вказану проблему легісти, а саме через неухильне дотримання законів, що одноосібно створює імператор та забезпечує їх роботу за допомогою абсолютно залежного від нього розгалуженого апарату чиновників [10, с. 132].

Схожі тенденції, однак не в такому чіткому та завершеному вигляді, простежуються і в інших, характерних для світ-імперії, політичних системах, зокрема в Османській імперії. У вказаному контексті підтверджує зазначені вище положення така теза Г. Іналджика, висвітлена в його фундаментальній монографії: «За турецькими віруваннями, призначення суверена перебувало в руках Господа, і тому встановлювати точний закон про спадкоємство чи активно кидати виклик інтронізованому султанові означало йти проти Божої волі. Будь-який османський принц, якому щастило оволодіти імперською столицею, скарбницею та архівом, а також дістати підтримку яничарів, улемів, бюрократії та палацових службовців, був легітимним султаном. Практично після 1421 р. підтримка яничарів стала фундаментальним фактором у престолонаслідуванні» [6, с. 69].

Наведемо ще одну цитату із вказаної монографії, що висвітлює окремі механізми функціонування та роль державного перевороту в Османській імперії. «Різні могутні фракції в імперії, як, наприклад, прикордонні сили, яничари, улеми чи кліки при Палаці, були головними діючими особами під час вибору кандидата на престол. У 1446 р. яничари, підбурювані великим візиром Галілем Пашою, примусили Мурада II зректися, але Мурад повернувся на трон, і то лише тоді, коли переконав усіх, що саме цього хотіли яничари. У 1481 р. яничари,

діючи за наказами Ісгака Паші та Гедіка Агмеда Паші, відіграли вирішальну роль у зведенні Баєзіда на престол, змусивши його погодитись на кілька умов щодо його правління. Під час боротьби за трон у 1511 р. кожен принц намагався схилити яничарів на свій бік обіцянками збільшити їм платню. І хоча сам султан та великий візир більше хотіли Агмеда, саме Селім дістав підтримку яничарів, які врешті-решт і примусили його батька зректися і захопили трон» [6, с. 73].

У Середземноморському регіоні через природно-кліматичні умови (м'який клімат, що давав можливість займатись землеробством без будівництва іригаційних систем, однак була розкиданість та невелика кількість родючої землі) з'явилась цивілізація, що випадала із логіки існування світ-імперії. І. Валлерстайн характеризує подібні історичні системи як нестабільні та крихкі світ-економіки докапіталістичної епохи, що поглинались або трансформувались у світ-імперії [13, с. 228]. Проте ми схилиємось до думки А. Фісуна, що в межах так званої «крито-мікенської цивілізації» були здійснені спроби побудувати типову для тодішньої світ-системи державу. Однак цей процес не мав позитивного результату, а зазначені природно-кліматичні особливості та віддаленість від ареалу «східної деспотії» «у кінцевому підсумку й зумовило грецький прорив у інший полісно-античний політичний простір» [13, с. 11].

Наслідком указаних процесів виступило те, що в Греції поступово сформувалось безліч політичних систем як монархічного, так і республіканського типу. Зрозуміло, що зазначене вимагає окремого аналізу місця та впливу державного перевороту на політичні системи, що існували в полісах Давньої Греції. Окрім того, важливість вказаного аналізу полягає в тому, що практика функціонування політичних систем та її теоретичне осмислення було сприйнято та з певними модифікаціями застосовано в державному будівництві провідних країн у межах наступної світ-економіки.

Характерним прикладом, на основі якого можна розв'язувати поставлені теоретичні завдання, є Атика. Справа в тому, що політична система Афін пройшла еволюцію від монархічної через аристократичну та олігархічну до класичної рабовласницької демократії. У всіх інших державах-полісах Давньої Греції функціонували політичні системи, подібні до Афінської на певній стадії. Загалом, зазначені етапи слід розглядати як процес розкладання залишків родоплемінних відносин та паралельного становлення рабовласницької демократії. У вказаному контексті зазначимо, що державний переворот в аналізованих політичних системах виступив не одним із двох можливих варіантів ротації правлячої особи та еліти,

що було типовим для світ-імперії. У давній Греції він виконував функцію зміни політичного режиму, а в полісах, що пройшли державне становлення, подібне до Атики, переворот відкрив можливості для тиранії як одного з етапів становлення демократії.

На наш погляд, етап тиранії, що за визначенням можливий лише через державний переворот, під різними назвами описують і сучасні дослідники демократичного транзиту [18, с. 132]. Логіка тут у тому, що політична система, в якій існують легальні можливості впливу на її функціонування різними суспільно-економічними групами, як правило, може прийти до реальної демократії через етап авторитаризму. Так, в Афінах глибоку суспільно-політичну кризу не вирішили реформи Салонна, що, до речі, встановили олігархічний режим. Упроваджені зміни не сприймалися ані аристократією, вплив якої ще був міцний, ані демосом, якого була більшість. Як наслідок, описаний процес у поєднанні з Драконівською реакцією відкрив можливості для встановлення тиранії Пісістрата, який у своєму правлінні не залежав від різних груп впливу та мав усі можливості в реформуванні політичної системи.

Однак у політичних системах, де відсутні можливості впливу на прийняття владних рішень, а такий досвід існує і є частиною політичної культури, одноосібний режим правління є зазвичай не тривким. Так і в Атиці тиранія була ліквідована, були проведені реформи Клісфена, що остаточно встановили класичну рабовласницьку демократію.

Аристотель, аналізуючи не лише Афіни, а Грецію загалом, де досвід застосування державних переворотів був подібним, однак більш різноманітним, указує на те, що його використовували для зміни аристократичного, олігархічного, тиранічного або демократичного режиму. Також мислитель уважав, що зазвичай державний переворот веде до зміни олігархії тиранією, або навпаки. Окрім того, Аристотель, як і абсолютна більшість греків, уважав тиранію найгіршою формою правління, насамперед через незаконність захоплення влади тираном. В афінську політичну систему навіть був упроваджений досить ефективний механізм її запобігання у вигляді остракізму [1, с. 375–645].

Політична система Риму, як і держав Давньої Греції, певний період вибивалась із загального контексту функціонування світ-імперії. Відразу наголосимо, що описані нами особливості та ті, що будуть проаналізовані нижче, не були абсолютно сталими. Греція в період Олександра Македонського та Рим у період доміну прийшли до конструкцій побудови держави, характерної для тодішньої світ-системи. За логікою І. Валерстайна, можна сказати, що грецька світ-економіка була поглинена світ-імперією Македонського,

а світ-економіка Риму сама трансформувалась у світ-імперію. Проте в даному контексті слід обов'язково врахувати, що світ-економіки Греції та Риму навряд чи можна охарактеризувати як крихіткі, нестабільні та короткострокові.

Особливості політичної системи Риму оформились не через природньо-кліматичні умови, а через наслідування, яке в період свого становлення було прогресивнішою практикою державної організації в полісах Давньої Греції. Відповідно, і роль державного перевороту була подібною, а саме заміна форм правління або політичних режимів.

Зокрема, перехід від монархії, вигнання у 510 р. до н. е. останнього царя – Луція Тарквінія Гордого та встановлення в Римі аристократичної республіки відбулося саме через державний переворот. Полібій на основі аналізу політичних процесів у Римській республіці описує подібну до Давньої Греції роль цього феномену. Так, мислитель зазначає: «під час підступів проти володарів (причому підступи виходять від благородних і відважних), за підтримки народу, шляхетні люди скидають тирана й змінюють форму правління на аристократію (владу меншості), яка встановлюється зі згоди народу. Ця форма правління в державі існує доти, доки влада не набуває рис спадковості й не починає порушувати умови рівноправності й свободи. Тоді аристократія переходить в олігархію (влада заможних), а боротьба за владу супроводжуються вбивством одних і вигнанням інших правителів, приводячи до нової форми державності – демократії» [12, с. 177].

Римська держава практично від початку свого існування набула рис досить ефективної військової організації, на певному етапі почала завойовницькі походи, інтенсивно розширюючи свої кордони. Вказані процеси призвели до абсолютної неефективності політичної системи, постійних соціально-політичних потрясінь, зокрема, громадянських війн пізньої республіки. Фактично, держава вже в цей період потребувала побудови владних відносин, характерних для світ-імперії, однак наявні традиції та політична культура в цілому не дозволяла перейти до них одномоментно. Ми вважаємо, що у вказаному трансформаційному процесі одну з основних ролей зіграло явище державного перевороту.

Так, саме за допомогою державного перевороту Ю. Цезар став диктатором та першим апробував можливості концентрації всієї влади в одних руках, обіймаючи відразу всі ключові посади. У зв'язку із застосуванням вказаного механізму його не безпідставно вважали тираном та вбили на засіданні сенату, здійснивши тим самим державний переворот. Наступник Цезаря Октавіан Август, фактично перший Римський імператор, встановив новий політичний устрій (імперію під виглядом республіки) також за допомогою державного перевороту.

Політична система за принципату лише частково задовольняла потреби та мала суттєвий недолік в управлінні імперією. Старі республіканські органи в період заміни правителів чи династії намагались активно впливати на політичний процес, вносячи розбрат в управління масивного державного утворення. Подібна ситуація була характерною і для типових держав світ-імперії. Однак у Римі представники республіканських органів, передусім сенату, мали легальні права на це та не були обмежені релігійною ідеологією. Найбільш яскраво вказаний дефект проявився в період так званих «солдатських імператорів». Так, Септимій Север ліквідував запобіжник, що не дозволяв рядовому солдату претендувати на вищі військові та цивільні посади. Фактично цим він запустив процес нескінченних державних переворотів, реалізованих претендентами на імператорство, які отримали підтримку в армії.

Нестабільність, що провокувалась самою політичною системою, призводила до відцентрових тенденцій та блокувала можливості ефективного управління імперією. Римська держава, існуючи в тих умовах та функціуючи за правилами світ-імперії, потребувала корекції механізму правління. Необхідні трансформації здійснили Діоклетіан та Костянтин, які також прийшли до влади через державний переворот. Їхні реформи остаточно ліквідували залишки республіканських органів, а у країні було встановлено домінат – типовий для світ-імперії устрій з відповідним впливом державного перевороту. Так, політична система Риму починає спиратись на три основні інститути – армію, апарат чиновників, а ідеологічним складником виступила християнська церква. Цікаво, що і соціально-економічний лад видозмінюється, зокрема, завершується процес відходу від не типових для світ-імперії економічних відносин, заснованих на експлуатації рабів.

Період Європейського середньовіччя також характерний появою нетипових для світ-імперії політичних систем. Підкреслимо, що в більшості країн світу продовжував існувати державний апарат із жорстко-централізованим правлінням. Він мав певні відмінності, однак це не впливало на сутність його функціонування та роль державного перевороту в цьому процесі. Кардинально вирізнялись політичні системи ранньофеодальних монархій Європи. Період їх становлення пов'язаний із завоюванням германськими кочовими племенами територій Західної Римської імперії. Організуючи систему управління, франки, як і англосакси, перейняли деякі особливості, що існували в Римі, однак основний вплив на її становлення здійснили об'єктивні обставини. Так, у процесі завоювання Галії та становлення Франкської імперії перші монархи мали лише один ресурс для забезпечення собі підтримки військово-аристократичної еліти – це земля, яку щедро віддавали у приватну власність.

На наш погляд, зазначений процес став причиною кардинальної нетиповості для світ-імперії соціально-економічного та політичного укладу Європейських країн. Окрім того, це також зумовило місце державного перевороту у функціонуванні феодальних політичних систем. Приватна власність на землю та нерозривно поєднані з нею адміністративні права феодалів, з одного боку, провокували відцентрові тенденції, з іншого – надавали всі можливості тиску на монарха та, за необхідності, застосування проти нього збройного насилля. Показовим прикладом ми вважаємо державний переворот Піпіна Короткого 751 р., що призвів до зміни правлячої династії у Франкській імперії.

Нестабільність політичних систем середньовічної Європи провокували пошуки розв'язання цієї проблеми та апробацію різних варіантів запобігання внутрішньому збройному насиллю. Всі ці спроби можна охарактеризувати як намагання інтегрувати нехарактерні соціально-політичні утворення до реалій світ-імперії. До однієї з перших слід віднести реформи Карла Мартелла, що передбачали користування землею феодалом за умови служби на короля. На деякий час це стабілізувало державу Франків, однак остаточно не вирішило проблему. Джерелом нестабільності тут виступало поєднання хоч володіння, хоч розпорядження основним засобом виробництва – землею та правом васала реалізовувати політичну владу на цій території, а ці інститути залишались незмінними.

До вказаних проблем феодальних політичних систем додавалась типова причина державних переворотів – престолонаслідування. Слід підкреслити, що в Європейському регіоні зазначені процеси поглиблювалась надмірною самостійністю еліти, що в кінцевому підсумку спровокувало цілий період феодальної роздробленості. Намаганням стабілізувати феодальні політичні системи слід також уважати впровадження становно-представницьких монархій у провідних країнах Європи. Вказаний процес, як правило, відбувався за допомогою державного перевороту. Зокрема, характерним прикладом є переворот Генріха Ланкастера 1399 р. в Англії. Наслідком цієї події стала як зміна правлячої династії, так і обмеження влади монарха – посилення Королівської ради та Парламенту, вироблення принципів взаємодії між ними [11, с. 38].

Загалом, пошуки варіантів стабілізації феодальної політичної системи завершилися концентрацією всієї повноти влади в одних руках та становленням абсолютних монархій у провідних країнах європейського континенту. Зазначений політичний устрій ззовні нагадував типовий для світ-імперії. Однак соціально-економічна система докорінно відрізнялась широкою розпо-

всюдженістю приватної власності. Окрім того, в межах європейського абсолютизму визрівали нові економічні відносини, засновані також на приватній власності, були відроджені та набули нового сенсу політичні концепції античності, що в кінцевому підсумку підштовхнуло революційні перетворення. Наважимося припустити, хоч це і суперечить концепції І. Валлерстайна, що постійне випадання Західних політичних утворень із механізмів функціонування світ-імперії, намагання пристосувати до неї політичні системи античності та середньовіччя виступило одним із факторів зміни всієї світ-системи.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, державний переворот слід вважати одним із факторів, що впливають на функціонування та зміну політич-

них систем. Його місце та роль залежить від виду політичної організації певної держави та світ-системи, в якій вона існує. У переважній більшості країн світ-імперії аналізований вид внутрішнього збройного насилля виконував функцію ротації монархів та владних еліт. У нетипових політичних утвореннях Європи античного та середньовічного періоду за допомогою державного перевороту не тільки змінювали правителів, а й режим та конструкцію владних відносин. Виходячи з того, що більшість політичних систем світ-імперії виключали легальні процедури зміни влади, державний переворот дозволяв зменшити масштаби застосування збройного насилля, а саме запобігти громадянській війні. Роль та значення аналізованого феномену в межах світ-економіки розглядатиметься в наступних наукових публікаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аристотель. Сочинения : в 4 т. : пер. с древнегреч. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. 830 с.
2. Бевелікова Н. Конфуціанство і азіатська модель права. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3–4. С. 146–155.
3. Валлерстайн И. Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменяется? *Социологические исследования*. 1997. № 1. С. 8–21.
4. Вовк С.О., Меженська О.В. Державний переворот: насильницький спосіб переформатування влади : монографія. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. 232 с.
5. Древнекитайская философия : собр. текстов : в 2 т. / сост. Ян Хин-Шун. Москва : Мысль, 1973. Т. 2. 384 с.
6. Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300 – 1600. Київ : Критика, 1998. 287 с.
7. Илюшечкин В. Эксплуатация и собственность в сословно-классовых обществах. Москва : Наука, 1990. 366 с.
8. Короткий оксфордський політичний словник : пер. з англ. / ред. : І. Маклін, А. Макмілан. 2 вид. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 789 с.
9. Люйши Чуңью. Весны и осени господина Люя. Москва : Мысль, 2001. 525.
10. Налуцишин В.В. Зародження філософсько-правових уявлень про соціальний контроль та його взаємозв'язок із правовим порядком у стародавньому Китаї. *Наше право*. 2017. № 2. С. 132–138.
11. Нуждин О.И. Государственный переворот 1399 г. в Англии: его причины и последствия в историографическом освещении. *Вопросы всеобщей истории*. 2009. Т. 11. С. 37–42.
12. Полибий. Всеобщая история в сорока книгах : пер. с греч. Москва : А.Г. Кузнецов, 1890. Т. 1 : Федеративная Эллада и Полибий. Кн. I–V. 680 с.
13. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. Харьков : Константа, 2006. 352 с.
14. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах : пер. с англ. Москва : Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.
15. Amin S. Class and Nation: Historically and in the Current Crisis. New York : Monthly Review Press, 1980. 573 p.
16. Kendall-Taylor A., Frantz E. How autocracies fall. *Wash. Q.* 2014. Vol. 37. № 1. P. 35–47.
17. O'Kane R.H.T. A probabilistic approach to the causes of coups d'etat. *Br. J. Polit. Sci.* 1981. Vol. 11. № 3. P. 287–308.
18. Sartori G. The Theory of Democracy Revisited. Chatham : Chatham House Publishers, 1987. 466 p.
19. Wallerstein I. Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth-Century Paradigms. Cambridge : Polity Press, 1991. 553 p.
20. Wallerstein I. World-System Analysis. *Social Theory Today*. Cambridge : Polity Press, 1987. P. 309–324.
21. Wallerstein I. The Essential Wallerstein. New York : The New Press, 2000. 467 p.